

Lexikon der regionalen Literaturgeschichte des Mittelalters: Ungarn und Rumänien

Sorozatszerkesztő Christoph FASBENDER, Hg. Cora DIETL, Anna-Lena LIEBERMANN, Mitarbeiter Mary-Jane WÜRKER, BALOGH F. András (Berlin–Boston: De Gruyter, 2015), 292 l.

2015-ben jelent meg a *Lexikon der regionalen Literaturgeschichte des Mittelalters* 15 kötetre tervezett sorozatának első, a mai Magyarország és Románia területét feldolgozó kötete. A megjelenés óta eltelt időmennyiség ellenére a könyv idehaza kevésbé ismert.

A felhasználói tapasztalatot legalapvetőbben meghatározó szerkesztési elv szerint az adatokat földrajzi egységekhez – településekhez – rendelték hozzá, és a szócikkeket az egyes településekhez köthető irodalmi adatok alkotják, a települések német neve szerinti ABC-rendben. Ez a gyakorlat a magyar irodalomtörténetírásban szokatlan, s a németben is indoklásra szorul, de nem feltétlen elvetendő, hiszen a kronologikus vagy tematikus alapú rendezés könnyen magával hozná a jelenkorban nem pártolt teleologikus narratívák valamely válfaját, a merev kronológia ráadásul elszakítana egymással kapcsolatot tartó adatokat. A földrajzi alapú rendezés ellenben azt sugallja, hogy az egyes településeket tekinthetjük műhelyeknek, ahol a különböző művek hathatnak egymásra, illetve a változó államhatárok problémáját is kikerüli. Amennyiben a kutató célja művek közötti kapcsolatok keresése, vagy egy mű keletkezési szellemi környezetének felderítése, a topográfiai alapú elrendezés megtermékenyítő lehet. A rendszer felületes áttekintésre is kirajzolja a királyi udvarnak, püspökségi és apátsági központoknak, illetve egyes vá-

rosi közösségeknek a kulturális centrum mivoltát.

Irodalomtörténeti adat és szócikk összekapcsolása két esetben lehet problémás: ha az adat nem kapcsolható egyértelműen helyhez, vagy ha egynél több helyhez is kapcsolható. Utóbbira példa Pelbartus de Temesvar életműve, amit kétszer, Buda, illetve Temesvár alatt tárgyal a kötet. Rogerius mester munkássága a *Carmen miserabile* keletkezése miatt Sopron alá került, a *Pray-kódex*ről pedig Boldva címszónál olvashatunk, ezeknél nem biztos, hogy szöveg és helyszín egymáshoz rendelése magától értetődő. És bár elméleti síkon védhető a szerkesztés azzal, hogy dönteni kellett valamelyik település mellett, ha az olvasónak nem azonos az intuíciója a szerkesztőkkel, ezeket a műveket csak a névjegyzék alapján találja meg. Rogerius mester munkásságát könnyen a váradi kanonokságnál vagy Muhinál kereshetné az olvasó, amiben az is megerősíti, hogy a Mohács címszó tárgyalja a mohácsi csata német birodalmi visszhangját, és nem magától értetődő, hogy a *Carmen miserabile* Sopronnal tart erősebb kapcsolatot. A kevés számú megkérdőjelezhető hozzárendelést leszámítva a rendezési elvet a gyakorlat mégis igazolja: az egyes adatok könnyen megtalálhatók, a szócikkek világos és célszerű struktúrát követnek, így a felhasználó pontosan tudhatja, milyen jellegű tudásanyagot hol keressen. A kötet mo-

nográfiként való lineáris olvasása sem teljesen elképzelhetetlen, ettől talán a rövid szócikkek repetitivitása jelent viszsztatartó erőt. Az egyes cikkek általában pontosan annyi információt közölnek, és olyan elrendezésben, amennyi indokoltnak látszik. Forrásokkal bőven ellátott településeknél az intézmények és szerzők előzetesen tisztázott sorrendben követik egymást, és az egyes intézményekhez vagy szerzőkhöz kapcsolódó szócikkek is logikus, jól követhetően besorolt részekre oszlanak a történeti bevezetőtől a további kutatást elősegítő, naprakész, a kiadás évében megjelent opuszokat is tartalmazó bibliográfiáig. A cikkelyek nem építenek előzetes tudásra, hanem az adott tárgyra vonatkozó legalapvetőbb ismeretektől indítanak, különösen a történeti bevezetőkre áll ez, természetesen a lexikon-jelleg, és a nem magyar célközönség indokolja a körültekintést. A főszövegen túli függelékek szintén kiemelés érdemelnek, névmutatóban, forrásjegyzékben, királylistában, helynevek többnyelvű listájában egyszerűen utánkereshetők az adatok, akár kötetben belüli tájékozódásra, akár további kutatás céljára.

A másik alapvető, az előszóban lefektetett szerkesztői célkitűzés szerint a lexikon a német és latin nyelvű szövegekre koncentrál, más – értsd elsősorban magyar – nyelven született szövegek annyiban érdeklik a lexikont, amennyiben hatást gyakoroltak a német vagy latin írásbeliségre. E szempont közlése és megértése nélkül megütközést kelthetne, hogy miért képezhetik a lexikonnak tárgyát bevásárlócédulák és adásvételi szerződések nagy számban, míg a magyar nyelvemlékeket tartalmazó kódexek és a világi irodalom töredékei, a hazai irodalomtörténet és nyelvtörténet kanonikus

szövegei nem. Az Ómagyar Mária-siralomról, Ráskay Leáról vagy a *Szabács viadaláról* például említés sem esik. Így viszont, a szerkesztői célkitűzés ismeretében egy sajátos narratíva bontakozik ki – hiszen a bemutatásra érdemesnek szánt tárgyak kiválogatása, a próza esendőségéből adódóan nem semleges bemutatásuk és az összefüggések felvillantása egy ekkora lexikonban akaratlanul is felvázol egy implicit, ámde többé-kevésbé egységes narratívát a magyarországi írásbeliség első századairól. Nem nevezhetjük magyarországi német vagy latin irodalomtörténetnek ezt a narratívát, hiszen a szerkesztői állásfoglalás ellenére néhány kimagaslóan fontos magyar nyelvű mű a latin nyelvű irodalomba való betagozódás nélkül is kaphatott külön kiemelés, például itt a *Halotti beszéd és könyörgés*. Olyan narratívát kapunk tehát, ami a magyarországi irodalom fejlődésében elvileg semmilyen módon nem tünteti ki a magyar nyelvű irodalmat, és bár a célközönség a nem magyar irodalomtudomány lehetett, a hazai kutatók számára is új gondolatki-sérlet, kellemes provokáció lehet ez a beállítás; egyben ablak arra, hogy a nemzetközi irodalomtudomány mit vesz észre, mit tart kiemelendőnek a magyarországi irodalomból.

Am irodalomtörténetinek is csak azzal a kikötéssel nevezhetjük a narratívát, ha abba belefér az önálló irodalomfogalmon túli jogi, egyházi, történeti stb. írásbeliség követése. Ne mentegessük a koncepciót a kortárs kultúratudomány jelszavával, mert ha Werbőczy István és Ernuszt Zsigmond irodalmi szerzőnek minősül törvénykönyve, illetve számadáskönyve miatt, akkor elméleti síkon a korai pozitivizmus célkitűzési valósulnak meg. A beállítás kellőképpen ráirányítja a fi-

gyelmet az önálló irodalom kialakulása előtti fejlődési fokok szükségességére, illetve azok meglétére, még akkor is, ha a végtelen számú végrendeletet, okiratot önmagában nem tartjuk irodalomkritikai szempontból értékelendőnek. Az irodalmi intézményrendszer kialakulásának és az írásos irodalom műfajainak előfeltétele a nem irodalmi és nem fikciós, de nyelvileg jól formált és retorikai eszközökkel banni tudó írásbeliség; aminek szintén előfeltétele, hogy legyen valamilyen írásbeliség: valaki valamit abban a reményben ír le, hogy azt olvasni fogják. A települések szerinti tagolás ebben a kvázi-pozitivistá szemléletben alkalmas lehet arra, hogy az irodalom kialakulásának lépéseit az egyes helyeken mint cseppekben a tengert ábrázolja. Az áttekinthető hosszúságú szócikkek közül legyen példa erre a Martinsberg néven említett Pannonhalma, ahol az alapítólevéltől és az évkönyvtől követhető a fejlődés a könyvtárig.

Méltánytalan egy elviekben teljeségre törekvő lexikonban hiányokat, pontatlanságokat keresni, hiszen ilyen nagy igényű műnél kevés számú hibát gyakorlatilag kivédhetetlennek kell tekinteni. Annyit megjegyezhetünk észrevételként, hogy I. Mátyás udvarának latin nyelven alkotó itáliai írói – jelesen Bonfini, Ransano és Galeotto – és műveik éppenhogy említésre kerülnek a királyi-királynéi udvarról szóló cikkekben, mélyebb bemutatásuk elmarad. Ha olyan, nagy jóindulattal harmadvonalbeli szerzők, mint a szótárszerző Johannes Rotenborg, vagy a csillagász Johannes Tolhopff kaphattak saját szócikket, akkor a lexikon vállalt koncepciója alapján például a *Rerum Hungaricarum Decades* szerzője is megérdemelhetett volna egy mélyebb, elemzőbb bemutatást. Ha már

a hazai kutatás viszonylag friss adatszerű eredményeit sikerült inkorporálni, és a magyar tulajdonnevek helyesírása is kifogástalanul, határon túli művektől némileg szokatlanul pontos (ebben a hazai szócikkíróknak, munkatársaknak lehet szerepe), akkor a kánonalkotásban, a művek fontosságának értékelésében is tekintetbe vehették volna a szerkesztők a hagyományos kánont. Nem feltétlen a magyar irodalomtörténet-írás kánonját kívánom vissza, hiszen az előszó egy indokolható, újszerű és jól körülhatárolt szempontrendszer ad; ám azt a főszöveg nem érvényesíti minden esetben következetesen, néha a szerzők és szerkesztők preferenciái felülírják azt, aminek így például Bonfiniék áldozatul esnek. Jelen írás kereteit meghaladja annak elemzése, mennyire indokolt az a mostohaság, amivel a Kárpátokon túli Románia, a középkori fejedelemségek területei kezeltetnek, ahonnan kizárólag a két fejedelmi székváros érte el az ingerküszöböt, részben a Drakula-mondát meglovagolva.

Túl a fentebb említett szemponton, hogy kézikönyvként adathalászatra könnyen használható, a lexikon legnagyobb erénye, hogy kezelhető méretben képes összegezni a mai Magyarország és Erdély területének irodalomtörténetét a honfoglalástól 1526-ig, és azt egy világnyelven, az egyik legnagyobb presztízsű kiadó gondozásában a nemzetközi kutatói közösség számára elérhetővé tenni. A sorozatelsőségben talán a magyar irodalom németországi népszerűsége is szerepet játszhatott. A német szerkesztők a *Verfasserlexikon* örökségéhez képest határozzák meg a koncepciót, illetve ahhoz képest hivatkoznak *spacial turnre*. A magyar irodalomtörténet-írás már leszámolt a kronologikus rendezés elvével, és elhagyni látszik a

koherens narratívát is (lásd például *A magyar irodalom története* című kézikönyv köteteit); egyelőre kérdés, hogy ezeket a területi alapú rendezés mennyiben tudja helyettesíteni. Erre akkor adhatunk kedvező választ, ha az új adatelrendezési modell képes a kutatás összes elsődleges kérdéseit és válaszait magába foglalni. A jelenlegi kísérlet viszont deklaráltan nem magyar irodalomtörténet akar lenni, ez nem számonkérhető rajta. Teljességre törekvő (rég) magyar irodalomtörténet és területi elrendezés összeházasítására új kísérletet kellene végezni; annyit legalább már láthatunk, hogy egy ilyen kísérlet elvégezhető.

Mivel a kötet nem alapkutatáson nyugszik, az egyes témák feldolgozottsága egyenesen arányos a lexikon szócik-

keinek kidolgozottságával. Sok kérdésre nem tudnak választ adni a szócikkek, sőt egyes fehér foltokra, melyekről irodalomtudományunk nem tud biztosat mondani, éppen a szokatlan szerkesztésmód mutat rá (a már említett példák közül álljon itt a *Pray-kódex* keletkezésének és korai előfordulásának kérdése). Egyes helyeken a szócikk hossza utal a téma feldolgozottságára: Sopronhoz kapcsolódik az egyik leghosszabb szócikk, amit a város kisebb részt köszönhet irodalmi központ jellegének, nagyobb részt a német polgárság fejlett írásbeliségének, és annak, hogy ez az írásbeliség az 1930-as évektől kezdődően mintaszerűen fel van dolgozva. Ilyen tekintetekben a lexikon összefoglalója és tükre az 1526 előtti korokkal foglalkozó irodalomtudomány állásának.

Görög Dániel

Borsa Gedeon: Újabb könyvtörténeti írások. Megjelent a szerző 95. születésnapja alkalmából

Szerkesztette Szvorényi Róbert, P. Vásárhelyi Judit, Csobán Endre Attila közreműködésével, *A Magyar Könyvszemle és a Mokka-R Egyesület füzetei* 10 (Budapest: Argumentum Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár, 2018), 220 l.

A magyar könyv- és nyomdatörténet doyenjének tudományos bibliográfiája végre hozzáférhetővé vált a most megjelent vékony kötet végén, az összesen 31 oldalnyi felsorolás az 1954 és 2017 között életmű publikációit dokumentálja. A tanulmányok terjedelmesebb része, 188 cikk, négy kötetben jelent meg *Könyvtörténeti írások* címmel 1996 és 2000 közötti, a mostani születésnapot köszöntő kiadvány a 2000 és 2017 között közreadott rövidebb írásokat tartalmazza.

Borsa Gedeon nyugalomba vonulása óta szinte még nagyobb energiával és

szorgalommal kutatta a szakterületének megfelelő problémákat, megvalósítva azt a mondatát, amelyet 2016-ban adott interjújának címéül adott: „Válassz olyan munkát, amit szeretsz, és soha többé nem kell dolgoznod” (*Könyvtári Figyelő*, [2016]: 362–376). Ebben a korszakban készítette el az Osztrák Nemzeti Könyvtár antikva katalógusát 17 kötetben (*Catalogus librorum sedecimo saecula impressorum qui in Bibliotheca Nationali Austriae asservantur. Katalog der Drucke des 16. Jahrhunderts in der Österreichischen Nationalbibliothek*

Wien [Baden-Baden: Koerner, 2007–2017]) és jelentette meg *Andreas Hess* (Budapest: Argumentum–OSZK–MTA BTK ITI, 2013) címmel az első magyarországi könyvnyomtatóról készült monográfiáját.

A születésnap ajándékként összeállított kötet Borsa Gedeon hajdani munkatársát és utódát, P. Vásárhelyi Juditot, további a Régi Nyomtatványok Tára (mostani nevén: Könyv- és Művelődéstörténeti Kutatások Osztálya) munkatársait dicséri, és feltehetően nekik köszönhető a névtelenül közreadott bibliográfia is. A most összegyűjtött tizennyolc dolgozat közül hat németül jelent meg, ezeket eredeti megjelenésüknek megfelelően, de magyar tartalmi összefoglalóval adták közre. A kötet túlnyomó részét könyv- és nyomdatörténeti tanulmányok teszik ki, hat dolgozat foglalkozik a több évtizedes tapasztalatokat egybegyűjtő módszertani megfigyelésekkel, tanácsokkal.

Borsa Gedeon munkásságára jellemző, hogy a mikrofilológiai problémákat ugyanolyan gondossággal kezeli és oldja meg akár másfél oldalon, mint ahogy összefoglaló tanulmányokat készít egy-egy kiadvány történetéről, egy-egy nyomda több évszázados működéséről. Másfél oldalon egy eddig ismeretlen mecénás, az 1480-ban készült esztergomi misekönyv megrendelőjének személyét tisztázza, külföldi kollegiális levélre válaszolva, egyetlen vízjelből kiindulva (*Ki volt Antonius de Hungaria, az első esztergomi misekönyv megrendelője?*). Két, különböző időben keletkezett, de egymásra épülő dolgozat foglalkozik az első szebeni nyomda történetével. Az első szebeni nyomda nemcsak önmagában bír különös jelentőséggel, hanem azért is, mert a magyar nyomdászat kezdetét számba véve, itt a harmadik, magyar nyelvterületen működő

nyomda felfedezéséről van szó. Az 1473-as *Chronica Hungarorum* Hess András budai műhelyének úttörő munkája volt. A második magyarországi nyomda – amelynek ismertetése Fitz József kezdeményezését követve Soltész Zoltánné nevéhez fűződik – az ún. Florentinus-*Confessionale* 1477 és 1480 között működött nyomdája, ahol két kiadvány jelent meg. A harmadik nyomda felfedezése Simon Zsolt érdeme („Az első szebeni nyomtatványok”, *Magyar Könyvszemle* 125 [2009]: 1–29), aki a marosvásárhelyi Teleki Téka egy tenyérnyi töredékében találta meg a két szebeni nyomdászt említő 1525-ből származó adatokat. A töredékből Borsa Gedeon – minden tisztelet megadva a felfedező elsőségének – a rá jellemző alapossággal tárja fel a ma már (vagy még) ismeretlen kiadványok előállításainak személyét, Lukas Trapoldner, Andreas Corvinus és a szebeni városi tanács kapcsolatát. Ennek a kutatómunkának a visszacsatolása történt meg 2011-ben, amikor Borsa Gedeon ismét elővette Jakó Zsigmond 1977-es tanulmányát egy beazonosítatlan nyomdászjelvényről. A két szebeni nyomdász tevékenységének ismeretében Borsa megfejtette a töredék nyomdászjelvény betűinek jelentését is (*Az első hazai nyomdászjelvény*), amely nemcsak Szeben város tanácsának a lutheri tanok felé fordulásához szolgáltatott adalékkal, hanem a legrégebb fennmaradt román nyelvű nyomtatvány (1544) keletkezéséhez is adatokkal járul hozzá. A két rövid közlemény tanulsága, hogy a szívós kutatómunka olyan unikális nyomdai tevékenységről is hírt ad, amelynek termékeiből jelenleg egyetlen példány sem ismeretes.

Ugyancsak kis terjedelmű, mégis fontos adatot tisztáz a *Nyomda Budán 1578-ban?* kérdést feltevő közlemény. A kutatást

a 16. századi retrospektív bibliográfiát szerkesztő német kollégák jogos kételye indította el, amikor tudván, hogy az ország török megszállása idején nem működhetett nyomda Budán, mégis találtak egy kiadványt, amely a „gedruckt zu Offen” impresszummal jelent meg. Az 1578-as budai viharról, a villámcsapás következtében felrobbant török löportoronyról és a hatalmas pusztításról beszámoló korabeli újság valóban nem jelenhetett meg Budán, Borsa azonban – wolfenbütteli kollégája, Ulrich Kopp segítségével – feltárta, hogy a kiadványt a hitelesség látszatát keltve, hamis impresszummal, de a németországi Magdeburgban, Wilhelm Ross nyomdájában készítették. Az unikális kiadvány tartalmi érdekessége német nyelvterületen jó piaci fogadtatásra talált, a katasztrófával nürnbergi és augsburgi nyomtatvány is foglalkozik, természetesen már nem utalva a hamis nyomdahelyre.

A kitartó kutatás, a megoldatlan problémák felszínén tartása, akár évtizedekig tartó várakozás Borsa Gedeon tudományos pályája esetében nem egyszer meghozta az eredményét. Munkatársával, Perger Péterrel közösen közreadott tanulmánya *Heltai „Újtestamentum”-ának kiadása(i) vízjel nélküli papíron (1561–1562)* címmel harminc évig hozzáférhetetlenné tett kiadvány alapos vizsgálatával jutott új eredményekre. A magántulajdonban, egyetlen példányban megtalálható Heltai-féle Újszövetség a kolozsvári nyomda-és papírtörténethez ad eddig ismeretlen adalékokat.

A 15–16. századi két obszerváns ferences szerzetes, *Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt műveinek megjelentetői* című dolgozat, amely angolul már megjelent Borda Lajos gyűjteményének kísérőtanulmányaként, a legtöbb kiadással rendelkező

korabeli magyarországi szerzők kiadás-történeti bizonytalanságait tisztázta.

Két összefoglaló dolgozatban speciális szempontok szerint elemzi Borsa Gedeon a 15–16. századi nyomdászat történetét. A Vizkelety András germanista professzor 70. születésnapjának tiszteletére megjelent tanulmány a Magyarországon működő német nyomdászokkal foglalkozik (*Über deutsche Buchdrucker des 15. und 16. Jahrhunderts in Ungarn*). A magyarországi nyomdászat kezdete is német nyomdászhoz, Andreas Hesshez köthető, s a 16. század utolsó évtizedében (1593) működő ferences nyomda is német szakemberekkel dolgozott Vimpácban, a ma Burgenlandhoz tartozó Lajta melletti Wimpassingban. A német alapítású könyvnyomtató műhely volt az első, Magyarországon dolgozó rendi könyvkiadó, amelynek fennmaradt munkái latin és német nyelven íródtak. A sajátos történelmi helyzetű Erdély, amelyre a reformáció különböző áramlatai és a török jelenlét nyomta rá bélyegét, a könyvkiadás területén is tükrözte a korszak változásait. Borsa Gedeon *Die Konfessionalisierung im Spiegel der Siebenbürgischen Druckorte und Buchdrucker* című tanulmányában nyomon követi, miként változtak az erdélyi nyomdák és tulajdonosaik a reformáció áramlatait követve. A szász lakosságú Szeben és Brassó kizárólag az evangélikus vallás tanainak megfelelő könyveket nyomtatott, a kolozsvári nyomda Heltai Gáspár evangélikusról reformátusra váltásával könyveinek vallási tartalmát is megváltoztatta – a változás még a papírbeszerzésre is rányomta bélyegét, ezért kellett a brassói papírszállítmányok elmaradásával Kolozsvárott papírmalmot építeni. Az unitarizmus elterjedése befolyásolta a Hoffhalter Rudolf nevéhez köthető nyomda vándorlását, a török uralma pedig az unitáriusok számára

nyomtató Karádi Pál működését, akinek tevékenységéről fennmaradt példányok hiányában kevés az információ. Az, hogy a konfesszionalizáció és a török jelenléte határozta meg a 16. század erdélyi könyvnyomtatását, lényegesen megkülönbözteti Erdély könyves produkcióit a korabeli Európa könyvkiadásának fejlődésétől. A Borsa Gedeon által művelt kutatási korszaktól némileg elkanyarodik két tanulmány, amelyek a 19. század nyomdaalapítási kísérleteivel foglalkoznak. A *debreceni rézmetsző diákok nyomdája* egy amatőr próbálkozás feldolgozása mellett elsősorban a diákok Kazinczyhoz fűződő kapcsolata miatt tarthat számot az irodalomtörténészek érdeklődésére. A besztercei nyomdászat története pedig a kezdetektől egészen a 20. század közepéig nyújt rövid összefoglalást: *Zur Geschichte der Typographie in Bistritz (1813–1949)*.

A bevezetőben említett osztrák antikvakatalógus „mellékterméke” az az alapos tanulmány, amely az Osztrák Nemzeti Könyvtárban őrzött németalföldi nyomtatványokkal foglalkozik (*Druckwerke des 16. Jahrhunderts aus den Niederlanden in der Österreichischen Nationalbibliothek*). Európa egyik legjelentősebb régikönyves gyűjteménye 42–44 000 db 16. századi nyomtatványt őriz, amelyek a nemzeti (holland, belga) bibliográfiákban már regisztrálva vannak; Borsa Gedeon munkája a hollandiai és belgiumi nemzeti bibliográfiák által még be nem azonosított nyomtatványok közül határozott meg több tucat (kb. 180), eddig a nemzetközi szakirodalom által nem regisztrált tételt.

A tanulmánykötet utolsó nagy fejezete olyan módszertani cikkeket közöl, amelyek remélhetőleg kötelező tananyagként szerepelnek a könyvtár szakosok, főleg a régikönyves speciális képzésben részt ve-

vők tanulmányai idején. Huszonöt éve írta Borsa Gedeon a *Befejeződött a 16. században német területen készült nyomtatványok első bibliográfiai áttekintésének megjelenése* című ismertetését. A korabeli technikai viszonyok akkor még csak a cédulázást (150 000 cédula) és a nyomtatott kötetek megjelenését tették lehetővé. A Bayerische Staatsbibliothek munkatársai 22 kötetben jelentették meg a mintegy 76 000 címleírást. Az azóta eltelt időben digitálisan is hozzáférhetővé vált a jelentősen kibővített bibliográfia, a VD 16 adatbázisában cca. 106 000 tétel adatai kereshetők, pedig továbbra sem tartalmazza a bibliográfia az egyleveles nyomtatványokat, térképeket és zenei felhasználásra készült kottákat. Dolgozatában Borsa Gedeon már utalt arra, hogy a német kollégák megkezdték a 17. századi retrospektív bibliográfia munkálatait. Az elmúlt közel huszonöt év alatt számítógépre kerül a VD 17 pontosan 302 291 tétele (letöltve: 2019. június 15.), a munka a berlini Staatsbibliothek – Preußischer Kulturbesitz, a Bayerische Staatsbibliothek München és a Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel bibliográfusait dicséri. Két dolgozat foglalkozik az Osztrák Nemzeti Könyvtár készülő katalógusaival. A 2001-ben megjelent ismertetés a sorozat első kötetét mutatja be, amely a nem periodikus Neue Zeitungen leírását tartalmazza az 1492 és 1705 között időszakból (rövidítése: ORBI). A bibliográfiák, katalógusok és kézikönyvek kiadásában élen járó müncheni Saur Kiadó sorozatnyitó kötete magyar vonatkozású címleírásokat is tartalmaz. Például Johannes Manlius Nyugat-Magyarországon nyomtatott kiadványa, amelynek egyikét Erhard Pöckl, Zrínyi György titkára írta Csáktornyan az 1587-es törökkel folytatott összecsapásról (RMNy 599). Ugyancsak érdekes az az

újság, amelyből kiderül, hogy az eredeti szöveg magyarul készült Nógrád ostromáról, és ezt a szöveget németre fordítva jelentették meg Bécsben (ORBI 2, 1: 302.)

A másik ismertetett osztrák katalógus a bécsi Nemzeti Könyvtár ősnymtatványgyűjteményét dolgozta fel Otto Mazal (1932–2008) munkájaként. 2005-ben Borsa Gedeon a frissen megjelent első kötetet üdvözölte a rendkívüli szakmai tehetséggel megáldott kollégától, aki sajnos világszínvonalú katalógusát már nem tudta további kötetekkel teljessé tenni. Ismertetésében Borsa Gedeon nem csupán a könyvtörténetész egyedülálló feldolgozási módszerét értékelte, hanem kiemelte azokat a tételeket, amelyek a magyar művelődéstörténet számára is nagy jelentőséggel bírnak.

Az 1801 előtti retrospektív magyar nemzeti bibliográfia a harmadik évezred küszöbén című előadásban Borsa Gedeon a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (RMNy) harmadik kötetének megjelenése alkalmából összefoglalta a magyar retrospektív bibliográfia megalapításának tervétől a megvalósításig végrehajtott szakmai történéseket, összehasonlítva a külföldi, többnyire jóval nagyobb régikönyves hagyománnyal rendelkező országokkal. Kimutatta az új-

donságokat és felvázolta azokat a lehetőségeket, amelyek a digitalizáció áttörésével a feldolgozó munkát is átalakíthatják, anélkül, hogy a cédlázó kezdetek által kialakított rendszert el kellene vetni vagy meg kellene bontani. Ugyancsak a jövő feladataira épít a *Clavis typographorum regionis Carpathicae* nevű vállalkozás, amely Borsa Gedeon kezdeményezésére 2000-ben indult meg, és a Kárpát-medencében tevékenykedett nyomdászok és nyomdahelyek országoktól független adatbázisának megvalósítását tűzte ki célul. Ennek a munkának egyik alapvető szükségletei a nyomdahely- és nyomdász-meghatározás korszerű módszerei. Borsa Gedeon harminc évvel ezelőtt javasolta a számítógépes feldolgozás alapjainak kidolgozását, akkor, amikor még alig volt nagymennyiségű adatot rögzíteni tudó rendszer. A nyomdatörténet hazai doyenje már akkor megelőzte korát, s bizton állíthatjuk, hogy javaslatait, munkásságát nem haladta túl az idő vagy a technikai fejlődés. Borsa Gedeontól – jeles születésnapja alkalmából jó egészséget kívánva neki – továbbra is előremutató javaslatokat, hasznos tanácsokat várhatunk.

Németh S. Katalin

Tiltva, túrve, imádkozva, énekelve. Tanulmányok a Szózatról

Szerkesztette Szalisznyó Lilla, Hagyományfrissítés 5 (Budapest: Reciti Kiadó, 2017), 164 l.

Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet XIX. századi Osztálya 2015. május 19-én műhelykonferenciát rendezett Vörösmarty *Szózat* című költeményéről. Az előadások szerkesztett változatát tartalmazó, Szalisznyó Lilla által szerkesztett kötet tanulmányai a magyar nemzeti tudat számára kitüntetett jelentőséggel bíró irodalmi (és Egressy Béni megzenésítésében multimedialis) alkotás kevéssé méltatott vagy egyáltalán nem ismert összefüggéseinek értelmezésére tesznek kísérletet, interdiszciplináris (irodalom-, nyelv-, zene-, és politikatörténeti) megközelítésben.

Zentai Mária előszavában a hagyomány és az újítás szükségszerű összefüggésének hangsúlyozása mellett a *Szózat* által a magyar irodalomban és történelemben betöltött „kivételes reprezentációs státuszt” (7) és az interdiszciplináris megközelítésmód magától értetődő voltát emeli ki. A kötet szerzői mind saját kutatási területük felől közelítenek a *Szózathoz*, melynek értelmezési hagyománya azt bizonyítja, hogy a „már-már szakrális státusz” ellenére sem tekinthető „unalomig gyakran elemzett versnek” (8-9). Lényeges, és Zentai szerint kevéssé tudatosított dolog „a vers szövegét és értelmezési súlypontjait érintő médiumváltás” (13), az, hogy Vörösmarty költeménye és az Egressy Béni megzenésítésében végigkomponált két első strofa, mely „népmelódiaként” megkérdőjelezhetetlen nemzeti jelképpé vált, nem egészen ugyanaz a mű, s eltérő kulturális környezetből érkező befogadó esetében „más olvasatot kínál, más hangsúlyokkal, mint az egész vers” (12).

Szilágyi Márton tanulmánya a *Szózat* irodalom- és politikai eszmetörténeti összefüggéseit vizsgálja, véleménye szerint Vörösmarty gondolati költeményeinek „a korabeli politikai diskurzushoz való kapcsolása”, „a politika nyelvének szemantikai és retorikai jellegű vizsgálata” nyomán lehetővé válhat annak feltárása, hogy „Vörösmarty költői nyelve hogyan építette magába egy politikai diskurzus fontos és felismerhető elemeit” (16-17). A Széchenyi 1830-as évekbeli műveivel, különösen a *Stadiummal* való párhuzamokra már Korompay Bertalan 1958-as tanulmánya fölhívta a figyelmet, azonban Szilágyi a szembevetendő különbségekre is kitér, így a „nagyszerű halál” szintagma esetében a korabeli jelentésingadozásból fakadó kétértelműségre, mely maga Széchenyi *Szózat*-értelmezését is jellemezte. A tanulmány Kossuth egy 1840-es beszéde alapján meggyőzően bizonyítja, „hogy Széchenyi frazeológiájának és Vörösmarty versének a szoros kapcsolatát már egykorúan is észlelni lehetett” (22). Szintén lényeges a *Szózat* integratív szemléletének hangsúlyozása. Filológiai eszközökkel is igazolható, hogy Vörösmarty e művében tudatosan mellőzte a nyelvkérdést, a hazához való tartozás kritériumait még negatíve sem határozta meg. A tanulmány szerzője szerint a vers „egy patrióta értékrend nagyszabású megkonstruálásaként fogható fel” (24), mely párhuzamba állítható a 18. századi Hungarus-tudattal, és jelentős mértékben hozzájárult a vers „hosszan tartó nemzetközi és hazai hatásához” (24-25).

Dávidházi Péter vizsgálódása más irányból közelít a *Szózat* és Széchenyi

Stadiuma között kimutatható, korántsem egyirányú szövegérinkezésekhez. Megállapítása, miszerint „[...] a Széchenyitől kölcsönzött szavakból végül Vörösmarty hozta létre a kor *maradandó* nyelvét” (28), és ez összefügg a *Szózat* iskolai tananyag-gá válásával és memoriterként könnyen megjegyezhető voltával, aligha vitatható (29). Dávidházi Széchenyi gondolatmenetének logikáját Austin beszédaktus-elméletére alapozva értelmezi, rekonstruálja a *Stadium* történelemszemléletét meghatározó vallási dimenziót, melyet egészen a *Bibliáig* vezet vissza. A bibliai szemlélet a kor kultúráját a közmondásokig áthatotta, „a földi események isteni meghatározottságának zsidó-keresztény hitvilágából származó” (35) formák a nyelv fontos rétegét képezték. Üdítően szerteágazó kontextuális elemzése bemutatja az áldozatként értett szenvedés vallási logikájának és Széchenyi gazdaság szemléletének összefüggéseit, a *Szózatban* is megjelenő fontos szöveghelyek bibliai logikáját, rekonstruálva a *Szózat* Vörösmarty kihagyásai miatt a későbbi értelmezési hagyományból eltűnt, de a kortársak számára nyilvánvaló vallásos olvasatát.

A. Molnár Ferenc nyelvtörténeti szempontból közelít Vörösmarty költeményéhez. A vers keletkezése óta eltelt közel két évszázad nyelvi változásai szükségessé teszik, hogy tudatosítsuk bizonyos szavak és szószerkezetek jelentéstani és stilisztikai jellemzőinek a kortárs befogadástól való eltéréseit, hiszen ezek „folyományaként a maiak némileg másképpen érthetik, fogadhatják be a szöveget, mint a korabeliek” (79). A. Molnár hangsúlyozza Vörösmarty kevésbé ismert nyelvészeti tevékenységét, majd pedig a címet, az első strófa néhány kifejezését, végül a *Szózat* „legvitatottabb szószerkezetét”

(98), a *nagyszerű halált* vizsgálja történeti szemantikai és stilisztikai megközelítésben. A *nagyszerű* szó jelentése a problémát felvető, és a költeményben szereplő szintagma eredeti jelentését máig ható érvénnyel meghatározó Martinkó András vonatkozó írása szerint is már a kortárs nyelvhasználatban számos példával adathozhatóan jelentésmegoszláson, majd teljes jelentésváltozáson ment keresztül, befolyásolva a költemény értelmezését. A. Molnár Martinkóénál szélesebb körű és az irodalmi nyelvből merítő gyűjtése számos korai példával szolgál a mai értelmű jelentésre is, véleménye szerint a *Szózatban* mindkét jelentés (‘nagyméretű’ és ‘dicsőséges, fennkölt’) jelen van, sőt a költemény hangulata inkább az utóbbit hangsúlyozza.

Deák Ágnes a politikatörténet felől közelít a *Szózathoz*, írása azt vizsgálja, hogy a neoabszolutizmus kormányzata hogyan viszonyult Vörösmarty személyéhez és a *Szózathoz*, mely ugyan formálisan nem volt betiltva, kéziratok másolatai mégis elkobzandónak minősültek. A rendkívül kiterjedt levéltári forrásfeltáró munkára alapozott tanulmány számos példával illusztrálja a *Szózat* korabeli társadalmi „használatának” különböző formáit és megnyilvánulásait, és a hatalom hol tiltó, hol tűrő hozzáállását ezen nemzeti jelképpé vált költeményhez és dalműhöz a Bach-korszaktól a kiegyezésig.

Szőnyiné Szerző Katalin zene-történész írása az Egressy Béni 1843-ban komponált *Szózat*-dallamához kapcsolódó híradásokat tekinti át az első magyar zenei szaklap, a *Zenészet* *Lapok* hasábjain az 1860 és 1876 közötti időszakban. Az 1860. március 15-ei tüntetésen halálos sebet kapott Forinyák Géza joghallgató temetéséről szóló híradástól a lap számai

„szinte a szeizmográf érzékenységeivel követték nemzeti dallamaink, köztük a *Szózat* megszólalási formáit, életheletőségeit” (145), egészen Liszt Ferenc *Szózat és Magyar Himnusz* című parafrázisának 1873-as bemutatójáig.

A kötetet a szerkesztő, Szalisznyó Lilla tanulmánya zárja, aki a kor egyik vezető színésze, Egressy Gábor (Egressy Béni testvére) hagyatékában vizsgálta meg a *Szózat* szakmai és magánéleti szempontból egyaránt kimutatható szerepét. Vörösmarty verse megtalálható Egressy Gábor magánhasználatra szánt kéziratos kötetében, majd a Színészeti Tanoda általa összeállított tanrendjében, és színészeti tankönyvében is kötelező tananyagként szerepelt. Tudatos módon utalt szövegére feleségéhez és fiához intézett két levelében, és más szövegeiben is felismerhetők a *Szózatra* való intertextuális utalások. Fennmaradt az a papírlap is, melyre 1864-

ben bekövetkezett agyvérzése után „nehezen mozduló jobb kezével a *Szózat* és az *Aeneis* egy-egy részletét írta” (163). Az emlékezetből felidézett részletek „érzékelteni tudják az irodalomnak, a versnek a személyiség rétegeiben való jelenlétét, a recepció egy rejtett, a kutatás számára nehezen hozzáférhető ágát” (165).

A közölt tanulmányok szerzői saját szakterületük jeles kutatói, írásaik egyértelműen bizonyítják, hogy a „hagyományfrissítés” valóban nem tekinthető sem fölösleges (hiszen a kor kutatói is tudnak egymásnak újat mondani a látszólag közismert műről), sem pedig szükségtelen dolognak, hiszen a nemzeti hagyomány, amelyben elődeinknek köszönhetően benne állunk, egyúttal el is veszíthető valami, tehát folytonos újragondolásra, újraértelmezésre szorul, életben tartása és továbbhagyományozása is csak így lehetséges.

Tóth Kálmán

Eisemann György: Műfaj és közeg – hatás és jelentés (Jókai Mór és a későromantikus magyar próza)

(Budapest: Ráció Kiadó, 2018), 275 l.

Eisemann György tanulmánykötete két jól elkülönülő részből áll: az első Jókai elemzéseket tartalmaz, a másik a későromantikus magyar próza egy-egy részkerdését taglalja. Ám ez utóbbi is több szálon kapcsolódik Jókaihoz, akinek hatása erőteljesen érvényesül Mikszáthnál, Krúdynál, másoknál, nemcsak Móricznál, de Tamási Áronnál is. Ez utóbbiak – természetesen – nem válnak romantikussá, mint pl. Herczeg, hanem a nyelv- és képzeletcsapongás öröksége eleveníti, színesíti világukat.

A kőszívű ember fiaiban ugyan a „forradalmi horizontképzés retorikájá”-ra esik a hangsúly (*A forradalom elbeszélése – A kőszívű ember fiaiban*), úgy azonban, hogy a *Vég szó* mindezt a megírás korának, a kiegészítés első éveinek „megbékélő nosztalgijá”-val vonja be. Az invenciózus elemzés a narratív perspektívák egymásra vetítésével magyarázza a „mese mítosszá figurálását”, ami a történelem kozmikus távlatait hozza játékba. Akár bővebb kifejtést is megérne némely „wagneri fantasztikus mozdulat”

értelmezése, hiszen a kevésbé színház- és opera-ismerő Aranyhoz képest (aki közvetlen inspiráció nélkül is ugyanabban az irányban kereste az archaizáló, de mégis aktualizáló múltidézés lehetőségét, mint Richard Wagner) akár konkrét hatás is feltehető Jókainál.

Az *anarchizmus írása (Asszonyt kísér – Istent kísért)* nem elsősorban a terrorizmus témájával hoz újat, hanem nyelvi szempontjaival, amennyiben a „modern és posztmodern magyar és európai próza több ismert jelesénél lesz tetten érhető majd a jelölők hasonlóságán alapuló, a ritmikus-rímes tagolásokat sem nélkülöző asszociatív prózanyelv alkalmazása” (58). A „csittvári” *krónikától a „papirográf” hírlapig (Szerkesztés, archiválás, közvetítés Jókai Mór két regényében)* meglepő asszociációk sorával teremt párhuzamokat az *Eppur si muove* és *A jövő század regénye* között. Az *Arc és álarc – identitás és kaland (Szegény gazdagok)* az oximoronból kiindulva keresi a magyarázatát egy sor szemiotikai feszültségnek, amelyek „a világot az elidegenedés egyik toposza szerint” láttatják „bábszínháznak” (81).

A *Genезis mint technológia (Jókai Mór travesztíája Jules Verne modorában)* az *Egész az éjszakai pólusig!* című 1876-os Jókai regényt két „elütő vendégszöveg (kulturális hagyomány)”, a Szentírás és a Verne-féle utópikus kalandregény (a modern technika) „egymásra írt” nyelvezetének „összjátéká”-ra vezeti vissza. Kár, hogy szerzőnk nem fordít nagyobb figyelmet arra, hogy Verne fogalmazásmódja szürke, sablonos, publicisztikus, azaz művészi érték nélküli, míg Jókai originális, teremtő módon stílusalkotó zseni.

Emiatt írói teljesítményük olyan mértékben eltérő, hogy már-már összevethet-

etlen, magyarán – kivételes szerencsénkre – Jókai sosem írt Verne modorában. A *Harcoló figurák – figuráló harcosok (A veszélyes sakkjáték)* egy 1855-ös Jókai-novella originális, „felfedező” értékelésével bizonyítja azt (ami maig sem tekinthető axiómának), hogy ti. a Jókai-életműnek jelentésben, nyelvben, gondolatiságban leg-tökéletesebb remekművei novellái közt ke-resendők.

Szerzőnk ezekben a páratlanul érdekes dolgozatokban eszköztelen, majdnem „észrevétlen” előadásmóddal kerüli el az utóbbi néhány évtized irodalomtudományi szemléletváltásainak csapdáit. Például amennyiben az elemző nem lép kapcsolatba a legújabb iskolákkal, akkor konzervatív hírbe keveredhet. Ha pedig (talán nem is elfogadva, de legalább látókörébe vonva) épít rájuk, akkor az elkerülhetetlen elavulás veszélyének teszi ki magát, hiszen a gyors egymásutánban következő módszerek szükségképpen rövid életűek. Eisemann – kerülve mindenfajta óvatosságot – a legújabb fogalmak és szempontok bevonásával dolgozik, de lépten-nyomon azon érjük, hogy egy-egy valóban lényegszerű dilemma megoldására tesz kísérletet „korszerű” terminológiával és eredményesen, ám mégis bizonyos hagyományos „észjárás”-sal és szigorú logikai levezetéssel.

A második rész címe (*Performáció és archiválás*) is erre példa. Fedi az itt következő elemzések irányultságát, ámde a világos és áttekinthető bizonyítás útját járja. E második rész bevezető (hogy ne mondjuk: előkészítő) írása: *Beszéd és írás összjátékának későromantikus poétikája a magyar prózanyelvben*. A nyomtatott szövegből „kihallható” beszéd, illetve az írásként vagy beszédként tematizált megnyilatkozás po-

étikájának figyelemmel kísérése nyomán kapunk újszerű képet a későromantikus magyar regényről. Keményből indul ki, majd kulcsszerepbe kerül Kopereczky beiktató beszéde. A legmeglepőbb az, amikor a *Zord idő* cselekménymozzanatai a modern narratológia alapelemeinek feleltethetők meg: „A horrort előadó házvezetőnő, Dorka, s a mesei szüzsében íródott szép fiatal lány, Dora neveinek hasonlóságával mintegy a grafémák nyitják meg a két szüzsé közötti átjárást, mozgásba hozván az interakciókat. A két vitéznek a lány iránti végzetes szerelmi szenvedélye így hívja elő a vénasszony által önkéntelenül programozott végkifejletet” (146). Az *Özveggy és leányára* pedig csakugyan áll, hogy a „szöveg hagyományok párbeszéde” zajlik benne, Vitéz Francisco szép históriája „áll szemben” Habakuk próféta könyvével (151).

Másik nagy felfedezése Eisemann Györgynek Mikszáth 1873-as elbeszélése: *A fotográfia regénye*. A „kezdő” Mikszáthnak ez a páratlanul, 20. századi újszerű műve fényképek és élettörténet párhuzamára épül. Ama régi igazságra utalva, hogy a képalkotást a haláltapasztalat inspirálja, a „halott képi reprezentációja a jelenlét egy másik formáját ölti magára” (173). *A Noszty fiú esete az élőszóval és az írásbeliséggel* a betűk által végrehajtott bűnbeesés (a váltóhamisítás) ötletéből indul ki, s élőszó és írásbeliség dialektikáját vezeti le.

Nem említi viszont (amit pedig Mikszáth bírálói szóvá tettek) az írói szándék és a megvalósulás distanciáját. A „történetnek” szánt, leleplezőnek elgondolt regényben jó darabig működik is a Tóth Mihály vagyonának megszerzésére irányuló „ármány” elutasító bemutatá-

sa. Mikszáth azonban, belefeledkezve a vonzó fiatalember és leány megszülető és megerősödő őszinte vonzalmának rajzába, lassan-lassan (talán maga sem veszi észre) pozitív végkifejletet készít elő. Aztán a befejezésben (az olvasók nagy bosszúságára) mégis megmarad a negatív zárlat, az „eszmei üzenetet” szolgáló leleplezés. A magyarázat: Mikszáth zseniális elbeszélő művésze nem párosul a tervbe vett koncepció fegyelmezett folyamatrajzával. Az alapgondolat ellenében ható részletekben is „örömét leli”. Mintha a megalapozottan kibomló elgondolás az elbeszélés kedvesen vonzó fordulatai során szembefordulna önmagával. Hogy aztán ebben is „benne lehet” Jókai példája, nehezen volna bizonyítható, de tény, hogy *Az aranyember* (lélektanilag legigényesebb műve) végén Jókai egyszerűen „megspórolja” annak leírását, hogy a régi és egyetlen szerelmével összekerülő Timea milyen élmények során válik asszonnyá, anyává stb. Ez részletező, „vesződséges” feladat lett volna (sok fejtöréssel, sőt kockázattal!), ehelyett hatásosabb (és „gyorsabb!”) megoldás egy „bűnügyi” eseménysor Athalie lelepleződésével stb. Mindez úgy alakul, hogy a „naiv” olvasó ezt nem kéri számon, nem is hiányolja, hiszen mindez bravúros elbeszélő technikával és emocionális elhithető erővel párosul. Igaz, Eisemann is céloz hasonlóra, mondván, hogy Noszty Feri „annál nagyobb sviháknak tűnik, minél inkább beleragad a cinikus hozományvadász szerepébe”, s ehhez képest mellékes, hogy a regény ennek az ellenkezőjét beszéli el (195).

A láthatatlan ember és a látható nyelv (Gárdonyi Géza regényéről) kivételes érzékenységgel szól a műről, melyet gyakran „félreolvastak”, merő romantikus törté-

nelmi regényre egyszerűsítve. Szerzőnk beszél pretextusokról, a hun birodalom pusztulásának „allegorikus” rajzáról, a regény „multimedialitás”-áról (Bizet *Car-menjének* és Wagner operáinak esetleges hatásáról), de legfőképpen e regény mindmáig „kibontatlan” gazdagságáról: „a történeti elbeszélést az önéletírással, a pszichonarratívát a kalandossággal vegyítő alkotásának kánoni rangú érdekessége éppen abban a fordulatban, modernitásra nyitásban ragadható meg tehát, mely szembenézést kezdeményez a kultúráknak és szövegeiknek az érzékszervek, a technika, a politika, a kommunikáció összefüggésében bontakozó történetiségével, meg-rázó változásaival” (214). A *Fantasztikum és médium* című írás Cholnoky Viktor *Olivér lovag* című novellája kapcsán szól pogány kori múlt és nyugatias lovaság szembe-kerüléséről, méghozzá a fantasztikus történet műfajában, melyet Kosztolányi a 20. század népmeséjének nevez. *Az imitáció mint emlékező performáció Krúdy Gyula epikájában* az egész kötet lényegével korrelál, amennyiben az emlékező performativitás szövegfüggő-imitatív eljárásaiban a „romantikus művészetnek a későmodernitást is elérő néhány impulzusát” mutatja ki. A könyvet záró *Exkurzus* a kéziratból a szí-

ni előadásig terjedő nyilvánossági fokozatok analizálásával tud újat mondani *Az ember tragédiájáról*.

A kötet végére érő olvasó nemcsak azért hálás, mert látszólag „agyonelemzett” szerzők (Jókai, Mikszáth, Krúdy) műveiről kap újszerű és lényegét érintő szövegeket, hanem azért is, mert mindeközben bepillanthat egy olyan tudományos műhelybe, mely (őrizkedve látványos „jólértésültségtől”) egyszerre a legmagasabb tudományos nívón „operál”, s mégis világos és érdekes. Mintha volna szerzőnkben egy parányi, s mégis roppant vonzó jóindulat olvasói irányában: úgy magyaráz meg sok mindent, hogy ezzel ne becsüljön alá, úgy utal roppant gondolati perspektívákra, hogy ne riasszon ijesztő szintkülönbségekkel, úgy világos, hogy mégsem didaktikus, teoretikusan magas szintű, hogy mégse tévedjen az absztrakciók ködébe. Fontos és okos könyv tehát Eisemann Györgyé, melyet letéve konstatálhatjuk, hogy mindig biztonságos és követhető előadásmódja révén jutottunk nemcsak új ismeretek birtokába, hanem élvezhettük a tájékozódás biztonságát és kíváncsivá tevő, rejtett utalásokban meglapuló sejtéseit is, melyek a merészség, sőt talán a kockázatás örömét is vonzóvá teszik.

Imre László